

Tisza menti zsidó temetők – Magyarkanizsa

1997-ben Zenta nagy évfordulót ünnepelt: a zentai csata trecentáriumát. Témánk szempontjából e jubileum nem érdektelen, hiszen a győztes csata következtében szabadult fel vidékünk (is) véglegesen a török uralom alól, s néhány évtizedes átmeneti időszak – a határőrvidéki korszak – után sor került az újratelepítésre, ezzel együtt egyes települések megújulására.

Az ünnepre való készülődés közepette ért Papp György felkérése, hogy előadóként vegyek részt a magyarkanizsai nyelvjárási-néprajzi táborban, ugyanakkor lehetővé tette, hogy egyhetes terepmunkát végezzek a helybeli zsidó temetőben. Egyfajta ajándékként fogadtam ezt, hiszen ugyancsak ebben az évben jelent meg – többéves kutatás eredményeként – a zentai zsidó temetőről szóló tanulmányom (PEJIN 1997), s ekkor alkalom kínálkozott bizonyos összehasonlításokra. Az alapvető különbség ugyanis eleve adva volt, mégpedig e zsidó közösségek „hagyatékából” eredően: míg a holokauszt következtében a zentai közösség hitközségi anyaga szinte teljesen megsemmisült, addig a magyarkanizsai közösségé, ha nem is hiánytalanul, de javarészt fennmaradt.¹ Most pedig – az emlékkonferenciának köszönhetően – Papp Györgynek egyfajta posztumusz ajándéka az a lehetőség is, hogy a kanizsai terepmunka eredményeit publikálhatom.

Mivel a legalaposabb terepmunkát Zentán végezhettem el (hiszen itt bármikor lehetőség volt akármilyen mulasztást utólag pótolni), továbbá

¹ Szerencsés módon megmaradt az anyakönyvek egy része, továbbá a hitközségi és *Hevrá kádísá*-jegyzőkönyvek, illetve pénztárkönyvek, sőt a temető törzskönyve is. Ez azonban nem kisebbíti a temetőben található sírkövek feliratainak forrásértékét, hiszen egyéb források nyújtotta adatok kontrolljaiként tehetnek jó szolgálatot, míg a zentai zsidóság esetében a temető sírkövei nem egy esetben kizárólagos forrásai egy-egy személy vagy család történetének.

minden, a zsidó temetőkkal kapcsolatos alapkutatást (beleértve a szakirodalmi tájékozódást is) ugyancsak itt végeztem el, ezért természetesen a magyarkanizsai temetőnél is a zentait használtam viszonyítási alapul, másrészt viszont szem előtt tartottam a tágabb kontextust, vagyis a történelmi Magyarország alapvetően askenázi kultúrkörhöz tartozó zsidóságnak funerális hagyományait. Ilyen szempontból ugyanis kijelenthető, hogy a zentai és magyarkanizsai zsidó temetők mind belső térelrendezésüket tekintve, mind az itt fellelhető sírkövek anyagában, megformálásukban, díszítésükben, szimbólumaikban, felirataikban nem mutatkozik számottevő különbözőség; ha igen, az inkább számbeli (statisztikai), s ez is feltehetően e közösségek nagyságrendbeli különbözőségéből ered, hiszen a zentai mindig is jóval nagyobb lélekszámú volt.

Ez a tapasztalat bátorított fel arra, hogy kutatásaimat legalább bizonyos szintig kiterjesszem a Tisza menti zsidó temetők zömére (akár mindre), s ez a munka is lassan a vége felé közeledik.² Ezért írásom rövid történeti bevezetőjében immár ilyen kontextusban tárgyalom a magyarkanizsai közösség letelepedését is.

A zsidóság letelepülése a Tisza mentén

A zentai csatát (1697), majd a karlócai békét (1699) követően a bácskai Tisza mente javarészt a Tisza–Maros határőrvidékhez tartozott, majd miután az újabb háborúk következtében sor került a határőrvidék fokozatos felszámolására, nem kebelezték vissza a vármegyerendszerbe, hanem a volt határőrvidék egyes községeiből a bécsi udvar kiváltságos korona-kerületet hozott létre (1751). A jelentősebb községek – Ókanizsa (Magyarkanizsa), Zenta és Óbecse – egyidejűleg mezővárosi privilégiumokat is kaptak. Mindez ösztönzően hatott az újratelepülést illetően (zömmel magyarok és részben már asszimilálódott tótok érkeztek), amely folyamat a 18. század hetvenes éveiben befejezettnek tekinthető. A kerületi kiváltságok csupán a keresztény (pravoszláv és római katolikus) lakosságra terjedtek ki, ám ez nem lehetetlenítette el, csupán megnehezítette a zsidóság letelepülését; általában az egyes községek, mezővárosok elöljáróságának döntésétől függött ez, ami inkább befogadó, mintsem elutasító volt, főleg ha a kérvényező valamilyen hiányszakmát űzött, illetve kereskedelemmel foglalkozott.

² Ezt a munkát nagyban segítette egy helybeli villamosmérnök, Ádám József tevékenysége: lefényképezte a zentai temető sírköveit, meg is számozta őket, és adatbázisba rendezte őket. Ugyanezt tette az adai, moholi és péterrévei temetők sírköveivel. A számottevő közösségek temetői közül így csupán az óbecsei bejárása, fényképezése maradt még hátra, hogy elkerekíthessük a történetet.

Ezért nem csoda, hogy a 18–19. század fordulójától e községekben már virágzó, szervezett kis közösségeket – *k'bilákat* – figyelhetünk meg, amelyek kialakították a maguk felekezeti intézményrendszerét, legtöbbször az imaház (később zsinagóga) köré, vagy ahhoz közel. Kivételt képeztek a temetők, amelyeknek a kihelyezése a többi felekezet esetében is többnyire már korábban megtörtént. A Tisza menti közösségek létszáma nem nagy, mindvégig ezer fő alatt marad majd a zentait kivéve, de a létszámokat az össz lakosságéhoz viszonyítva megállapíthatjuk, hogy ezek nagyjából megfeleltek a korabeli magyarországi arányoknak (PEJIN 2003: 16–24). Alapvetően az askenázi kultúrkörhöz tartoztak, ahol a jiddis, illetve a német kezdetben uralkodó nyelvnek számított, ám ahol a magyar közeg uralkodónak számított (s esetünkben ez így volt), ott a magyar nyelvi asszimiláció fokozatosan érvényesült. Tény viszont az is, hogy a hagyománytisztelők ott, ahol a nyelvhasználati fordulat, illetve a liberalizálódás („neologizálódás”) folyamata elkezdődött, idővel külön ortodox hitközségeket alakítottak (Zenta, Magyarkanizsa), s a temetőben külön parcellát vásároltak.

Helység	1840	1880	1910	1941
Ada	150 (2,1%)	410 (4,2%)	403 (3,2%)	326 (2,4%)
Magyarkanizsa	112 (1,2%)	371 (2,8%)	266 (1,6%)	222 (1,1%)
Mohol	68 (1,3%)	186 (2,4%)	181 (1,8%)	103 (0,8%)
Péterréve	180 (3,3%)	293 (4,1%)	425 (4,2%)	324 (3,0%)
Zenta	140 (1,0%)	1082 (5,1%)	1328 (4,5%)	1432 (4,5%)

A zsidóság számának alakulása településenként
(Forrás: Kepecs 62–68)

Míndezért a Tisza menti zsidó temetőket bejárva nem tapasztalunk látványos különbséget közöttük; olyanok, mint a közösségek, amelyek létrehozták: szerények, nem hivalkodóak. Területeik mérete 30–80 árnyi, a hitközségek nagyságához igazodva, legkésőbb a 19–20. század fordulójáig mindenütt téglafallal kerítették be őket, s lehetőség szerint szertartási épületet (halottasházat) is emeltek. Az itt található sírkövek anyagában, megmunkálásában, díszítésében, szimbolikában, a feliratok nyelvezetében és stílusában sincsenek komolyabb különbségek, ezért elmondható, hogy a zentai, illetve a magyarkanizsai zsidó temetők vizsgálata jó választás volt, hiszen egy közepes nagyságú és egy kisebb közösség temetője az összes többi jól reprezentálja.

A magyarkanizsai zsidó temető

A zentai temetőhöz hasonlóan a magyarkanizsai zsidó temető elsődleges felmérését is egy kérdőív alapján végeztem el. A Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége és a belgrádi székhelyű Zsidó Történeti Múzeum 1989-ben egy projektet dolgoztak ki *A jugoszláviai zsidó temetők számbavétele és védelme* cím alatt. A projekt három munkafázist látott elő: a terepmunkát, a számítógépes adatfeldolgozást, valamint a temetők védelmét. A terepmunka segítésére készült el az általam is felhasznált kérdőív.³

Története – A kanizsai temető bejárását nem előzte meg olyan, az egész közösség történetére kiterjedő kutatás, mint a zentai esetében, ám így is valószínűsíthetjük, hogy a felekezeti intézményrendszer a magyarkanizsai közösségnél is már a 18. század végén körvonalazódni kezdett, s temetőjük alapítása is ekkorra tehető. A temető törzskönyve szerint az első temetés 1802-ben történhetett, ekkor tehát már biztosan létezett zsidó temető.⁴ A kerítést és a szertartási épületet feltehetően a 20. század elején emelték. Meglepő egyébként, hogy az épület jóval nagyobb a zentainál.

A neológ és ortodox elkülönülés itt nem öltött olyan drasztikus méreteket, mint Zentán, annak ellenére, hogy itt is két hitközség létezett; valószínűleg azért, mert itt nem tudott megerősödni az ultraortodoxia. A sírköveken tapasztalt különbözőségeken kívül más, erre utaló jelek nincsenek.

A második világháború után a zentai temetőhöz hasonlóan itt is állítottak holokauszt-emlékművet. Ma már ez is zárt temetőnek számít. Mint ilyennek, az 1983. évi telekkönyv-rendezés alkalmával a felette gyakorolt tulajdonjog Magyarkanizsa községre szállt. Az e körül kialakult huzavona miatt a temető nagyon sokáig elhanyagolt, rendezetlen állapotban volt.⁵

³ A nagyszabású terv kiterjedt az akkori Jugoszlávia egész területére, ám a háború megakadályozta kivitelezését. A szerbiai temetőket viszont valamilyen mélységben sikerült a projekt keretében felmérni és fényképezni, így többek között a Tisza mentieket is. Ebben a munkában közreműködtem jómagam is a zentai, illetve a magyarkanizsai temető felmérésével.

⁴ ZTL F: 607 Ókanizsai Izraelita Hitközség. A temető törzskönyve (1802–1932). Ez egyébként még nem kell, hogy biztosan azt jelentse, hogy ez volt az első temetkezés. A törzskönyvet ugyanis csak jóval később, 1904-től kezdték rendszeresen vezetni, a korábbi adatokat utólag írták be, s az adatokat a sírkövekről olvasták le, összevetve őket esetleg a halotti anyakönyvekkel is. Az általam megtalált legrégebbi sírkő egyébként 1807-ből való.

⁵ Az adatgyűjtést 1997. július 14-e és 18-a között végeztem, és igen lehetetlen állapotokat találtam. Az elburjánzott növényzet miatt nem is sikerült minden tekintetben kielégítő módon elvégezni az adatfelvételt. A középső részt például szinte lehetetlen volt megközelíteni. Viszonylag sok a ledőlt sírkő, amelyekről állapotuk miatt sem a feliratot, sem a kőfaragó nevét nem tudtam leolvasni.

Alapvető adatok – A temető a város északnyugati részén fekszik, a vasútállomás közelében, két – egy 37 a 07 m² és egy 11 a 48 m² területnyi telken. A temető a fő égtájtól mintegy 40° eltérést mutat. (Ennek ellenére a temető törzskönyvében az egyszerűség kedvéért mégis a „keleti fal”, „déli fal” stb. meghatározást használták, és a sírok is ilyen értelemben követik a hagyományos, keleti-nyugati tengelyt.)

Térbeli elrendezés – A magyarkanizsai temető térbeli elrendezése nem sokban különbözik a zentaiétól; csupán annyiban, hogy itt a szertartási épülettől balra találjuk a díszes vaskaput, ami ma is bejáratul szolgál.

A temető héber nevei – *bét hakvórot* („a sírok háza”), *bét hachájim* („az élet háza”), *bét ólam* („az örök ház”) – is arra figyelmeztetnek, hogy a kommunikáció élők és holtak között nem szűnik meg a temetés után, hanem különféle formákban tovább él, és elsősorban a térelrendezésben, illetve a sírköveken keresztül mutatkozik meg. Minden egyes temető ugyanis az élő közösség leegyszerűsített (néha kissé torz) tükörképét mutatja.⁶ Ennek megfelelően a magyarkanizsai temetőn belül is különböző csoportosításokat tudunk elvégezni.

Csak zsidó temetők jellegzetessége, ezért könnyen megkülönböztethető csoportot alkotnak a *kohaniták* sírjai. Az ide temetettek a Lévi törzsbeli Árontól származtatták magukat (a hagyomány szerint őseik foglalták el a jeruzsálemi templom főpapi tisztségét is), a zsinagógai istentiszteleteken joguk és kötelességük a *kohanita* áldás kiosztása a gyülekezetre. Mindez tehát különleges státust biztosít nekik mind az élő közösségben, mind pedig a temetőben. A *kohaniták* azonban szabály szerint csak kivételesen – közeli hozzátartozók temetése alkalmával – léphettek a temetőbe annak rituális szempontból tisztátalan volta miatt. Ezért haláluk után rendszerint a fal közelében temették el őket, hogy rokonaik azért olykor leróhassák kegyeletüket anélkül, hogy a temetőbe lépnének – vagyis a fal túloldalán. *Kohanita* eredetükre utal még a sírköveken szereplő ún. *kohanita* kéz. Fel-tűnő, hogy a kanizsai temetőben viszonylag kevés ilyen sír található.⁷

A társadalmi-vagyoni rétegződés nemcsak a sírkövek anyagában, megformálásában, díszítésében, valamint a feliratokban mutatkozik meg, hanem sírjaik temetőbeli elhelyezkedésében. A kiemelkedő közéleti személyiségek, értelmiségiek, a zsidó közösség vezéralakjai, valamint a legmódosabbak számára igyekeztek lehetőleg a bejárat, a szertartási épület,

⁶ Ez a fajta temetőbeli „tükrözés” természetesen nem csak zsidó sajátosság, megtalálható más felekezetek temetőiben, illetve köztemetőikben is.

⁷ A *kohanita* kéz mellett törzsi-nemzetségi szimbólum a levita kancsó tállal vagy anélkül; ugyancsak a Lévi törzsből – de nem Áron nemzetségéből – való származást jelöli, s a kanizsai temetőben csak elvétve akad belőle.

vagy pedig a főbb utak közelében sírhelyet foglalni, s ez Magyarkanizsán sem volt másként.

A soros (kronologikus) temetkezés rendeleti bevezetése megnehezítette a családtagok, rokonok egymás közelében való temetkezését, ám nem szüntette meg teljesen azt. Ezentúl azonban elsősorban a módosabbak engedhették meg maguknak, hogy nagyobb parcella megvásárlásával ilyen távlatokat is bebiztosítsanak a családjaik számára. A kanizsai temetőben elég sok ilyen házastársi temetkezést találhatunk.

Ugyancsak külön csoportokat képeztek a gyermeksírok, szintén a soros temetkezésre való áttérés miatt.

A síremlékek – A temető bejárásakor 232 sírkövet tudtunk összeszámolni, ebből 28-at ledőlt állapotban találtunk. A sztélé – akárcsak más zsidó temetőkben – itt is az ortodoxoknál volt népszerű, az obeliszksforma pedig a neológoknál dominált. A síremlékek felállítási módjának, kiképzésének az aránya: 183 vertikális, 9 horizontális, 40 pedig kombinált (különösen meglepő ennek nagy előfordulási száma).

Anyagukat tekintve itt is népszerű volt a piszkei vörös kő (márvány): 40% ebből készült (a legrégebbiek szinte kizárólag ebből), a többi pedig (a márvány különböző változatai, illetve műkő) nagyjából azonos arányban szerepel.

A sírkövek besüppedt állapota és a túlburjánzott növényzet miatt mindössze 7%-nál tudtuk azonosítani a sírkőfaragót, ami persze nem elég komolyabb megállapításokhoz, ám nem lehet nem észrevenni, hogy – legalábbis az azonosítottak alapján – jobbra a kanizsaiak is azokat a sírfaragókat keresték meg, akik a zentaiak körében is elismertek voltak (a szabadkai Márványipar, a zentai Glückmann L., illetve Faragó és Bleier, az óbecsei Weigner Károly, a szabadkai Löwy M. stb.).

Összességét tekintve elmondható, hogy a kanizsai temető igen szimbólumszegény; még leginkább a szomorúfűz-ábrázolás fordul elő, meg a *kohanita* kéz a már említett néhány *kohanita* síron; esetleg a letört szárú virág egyes gyermeksírokon.⁸ Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy a közösség kis létszáma miatt nem alakulhatott ki olyan rátarti versengés a sírkövek anyagát, díszítését illetően, mint amelyet pl. a zentai temetőben tapasztalhatunk.

⁸ A szomorúfűz a gyász, illetve az örök élet univerzális jelképe; más felekezetek temetői szimbólumvilágának is gyakori szereplője. A zsidóságnál még külön jelentéssel bír a belőle formált csokor, amely a bűnök megbocsátását jelképezi. Mégis leginkább a gyászra utal, ezért nemcsak a sírköveken, hanem a halálzási évfordulókat számon tartó, ún. *jábrzeit*-táblákon, gyászjelentéseken is megtaláljuk. A gyermeksírok szimbólumai, a letört szárú virágbimbó, amely a fiatal élet hirtelen távozására utal, ugyancsak fellelhető más felekezetű temetőkben.

A feliratok tekintetében elsősorban két csoportot különböztetünk meg. A kizárólag héber feliratú sírkövek (46%) többsége korábbi – főleg 1867 előtti – korból származik, a későbbiek pedig szinte kizárólag kétnyelvű – héber-magyar – felirattal vannak ellátva (52%). Utóbbiak megjelenése egyébként az obeliszkforma elterjedésével esik egybe, ahogyan a zentai temetőben is megfigyelhetjük.

A csak héber feliratos sírkövek elsősorban az ortodox felfogást követik, amit nagy számuk is magyaráz. Ki kell még hangsúlyozni azt a szokást is, melynek értelmében a héber felirat mindig a sírkő nyugati oldalára került, s amennyiben egynyelvű (héber) volt a sírkő, akkor a másik oldalát rendszerint durván megmunkálva, felirat nélkül hagyták.

A sírfeliratok tartalmát illetően ortodox és neológ egyaránt többnyire konzervatívnak mutatkozott, vagyis meghatározott sablonokat követett (kivételek persze azért itt is vannak). Ez viszonylag megkönnyíti a dolgunkat, amikor e feliratok alapvető elemeit próbáljuk elkülöníteni. Ezek: a) jellegzetes rövidítések a felirat kezdetén, illetve végén (*pó nik' bár*: „itt van elrejtve”; *t'he nismátó crurá bicrór háchájim*: „legyen lelke az élet kötelékébe foglalva”);

- b) név (polgári és/vagy héber);
- c) születés és elhalálozás éve, illetve hogy hány évig élt az elhunyt személy;
- d) az elhalálozás dátuma polgári és/vagy zsidó időszámítás szerint;
- e) alkalmi, gyakran az elhunytat megszólító prózai vagy verses szövegek, akrosztichonok, idézetek a Tórából vagy a Zsoltárokból.

A héber feliratoknál a halál dátuma természetesen csak a zsidó naptár – mégpedig a „kis időszámítás” – szerint szerepelt; a számok kiírására a számértékkel is bíró betűket használták.

Azok az akrosztichonok, amelyeket a Zsoltárokból ollózva állítottak össze, feltehetően kapcsolatban vannak azzal a hiedelemmel, hogy a halott bűnei miatti bűnhődés enyhíthető, ha annyi zsoltárt olvasnak fel, ahány betűből áll héber neve. Ezért a zsoltárokat úgy kell összeválogatni, hogy kezdőbetűik összeolvasva az elhunyt nevét adja.

A temető törzskönyve (anyakönyve) – Sok más temetőnél hiányzik, itt azonban öröndetes módon megmaradt a temető törzskönyve. 1904-től 1934-ig vezette a helybeli *Hevrá Kádísá*, amelynek ez is a hatáskörébe tartozott. (Feltételezzük, hogy volt folytatása is, de elveszett.) Az elhunytak nevén kívül a könyvben fellelhető a halál, illetve a temetés dátuma, valamint a sírsorok, illetve a sírok száma. Jó néhány értékes megjegyzést is tartalmaz, amely rokoni-házastársi kapcsolatokra utal.

A dátumokat leggyakrabban mind a polgári, mind pedig a zsidó naptár szerint feltüntették, nem ritka azonban az olyan eset, amikor csak a zsidó naptár szerint. Olykor hibás vagy összekevert sírsor- vagy sírhelyszámzásra akadunk, ami azonban nem veszi el hitelét ennek a fontos forrásnak, s úgy véljük, hogy mint ilyen, megkerülhetetlen a magyarkanizsai zsidó közösség történetének kutatásakor, különösen a 19. századra vonatkozóan. Ha együtt olvassuk a síremlékek felirataival, akkor megkapjuk mindazok névsorát, akik akkor a mezővárosban éltek.

A sírkövek művészete – A 19. század végén tapasztalható, magyar zsidóságon belüli ellentétes irányú tendenciák (egyik oldalon a konzervatív ortodoxiával, másikon pedig a neológiával) jelen vannak a temetőkben is. Ezért talán paradoxnak tűnik, hogy éppen a régebbi keletű, ortodox sírköveket gyakran díszítették florális, sokszor stilizált ornamentikával és a felső részen szereplő feliratot övező barokkos *cartouche*-sal, míg a hagyományokhoz kevésbé ragaszkodóak sírkövei díszítés szempontjából jóval szerényebbek. A későbbi időkben felállított ortodox síremlékek viszont már kimondottan puritánnak mondhatók.

A 18. század végén megtelepült Tisza-vidéki zsidók még jó ideig konzervatív módon ragaszkodtak a korábban másutt kialakult zsidó funerális művészethez, amelyre leginkább a barokk volt nagy hatással, illetve annak népies variánsa akkor, amikor a nem zsidó világban a barokk már letűnően volt, s ezek a stílusjegyek, ha fokozatosan elszegényedő tendenciával is, de jelen voltak a 19. század közepéig. Nem tudjuk, név szerint kik voltak azok a kőfaragók, akik akár a zentai, akár a magyarkanizsai temető első sírköveit faragták, de nyilvánvalóan követték a kor falusi-mezővárosi kőfaragóinak gyakorlatát, illetve azokat az évszázados kialakult szabályokat, amelyek szerint kőbe vésték az egyes díszítőelemeket, szimbólumokat, feliratokat.⁹

*

A zentai, illetve magyarkanizsai zsidó temető kutatásakor a tudományos érdeklődés mellett jelen volt bennünk egy olyan remény is, hogy munkánkkal talán e temetők jövőjének mielőbbi eldöntését is elősegíthet-

⁹ Magyar nyelvterületen Erdélyi Lajos munkássága mindenképpen úttörőnek számít a zsidó temetők kutatását tekintve, pedig kezdetben – másokhoz hasonlóan – ő is leginkább fotósként közelített a témához. Könyve azonban (ERDÉLYI 1980) minden tekintetben etalonként szolgált a hasonló kiadványok szerzőinek, s különösen értékes az a művészettörténeti elemzés, amely megkísérelte összefoglalni az addigi kutatások eredményét.

jük, természetesen pozitív irányban. Intő példa ugyanis, hogy egyes temetőket (például a nagybecskerekit) felszámolták, sírköveiket jobbik esetben összegyűjtötték, és máshova helyezték át. Közelebbi példák pedig – a martonosi és a horgosi temetők – arra intenek, hogy a passzív hozzáállás legalább olyan pusztító hatású lehet. Mi azonban nem nyugodhatunk bele az ilyen, mindig a legkönnyebbnek tűnő, látszólag racionális, ám – mint ahogyan általában kiderül – profitorientált indíttatású tervlatokba. A temető mint emlékpark fogalmát még csak kóstolgatják az illetékesek, de precedens még nincs rá, s talán éppen a magyarkanizsai és a zentai zsidó temető állnak legközelebb egy ilyen ötlet megvalósításához. Ehhez azonban a kegyeleti és műemlékvédelmi szempontok párhuzamos, vég nélküli hangoztatása szükséges, és persze a nagyközösség támogatottsága.

Biztató, hogy sok nem zsidó érdeklődik a zsidó temetők iránt. Vannak közöttük amatőr fotósok, és persze profik, művészfotósok is, akik képeikből kiállításokat rendeznek, vagy albumokat, újabban pedig CD-ROM-okat adnak ki, s így nagyobb közönség előtt is megnyitják e temetők kapuit. Vagy egyszerűen csak – civil összefogással – rendbe hozzák a magukra hagyott temetőt, mint pl. Topolyán. Ezek a jelek mind arrafelé mutatnak, hogy az egykor a bácskai Tisza mentén virágzó kis zsidó közösségek halálukban is továbbélhetnek még sokáig, mindaddig, míg tart a nagyközösségek reájuk való emlékezése.

Irodalom

- DOBOS János et al. (1995): *Kanizsa története I.* Történeti rész. 1. Az ősidőktől 1848-ig. Cnesa, Magyarkanizsa
- ERDÉLYI Lajos (1980): *Régi zsidó temetők művészete.* Kriterion, Bukarest
- GYETVAI Péter (1992): *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I.* A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa
- JEVREJSKI KALENDAR 5700 (1939–40). S. n., Sarajevo–Beograd
- JÓLESZ Károly (1987) *Zsidó hitéleti kislexikon.* S. n., Budapest
- KEPECS József (1993): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941).* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- KOMORÓCZY Géza szerk. (1994): *Magyarországi hitközségek.* 1944 április. A Magyar Zsidó Központ Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán I. Adattár (A–B). MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest
- PEJIN, Atila (1997): *Jevrejsko groblje u Senti.* *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 7. 218–226.
- PEJIN Attila (1999): *A zentai Történelmi Levéltár zsidó vonatkozású anyagának áttekintése.* Történelmi Levéltár, Zenta
- PEJIN Attila (2003): *A zentai zsidóság története.* Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- RAJ Tamás (1998): *Vigasztaljátok népemet.* Gyászszokások, temetői imádságok, vigasztaló zsolnárok. Makkabi, Budapest
- SÁROS László–VÁLI Dezső (1993): *„Tanú ez a kőhalom...”* Zsidó temetők Közép-Európában (Csehország–Szlovákia–Lengyelország–Magyarország–Románia). Új Mandátum, Budapest
- ŠOSBERGER, Pavle (1998): *Jevreji u Vojvodini.* Kratak pregled istorije vojvodanskih Jevreja. Prometej, Novi Sad
- UJVÁRI Péter szerk. (1987): *Zsidó lexikon.* S. n., Budapest [Az 1929. évi kiadás reprintje]
- VÁLI Dezső (2007): *Zsidó temetők/Jewish Cemeteries.* Artchivum, S. l.
- WIRTH Péter (1985): *Itt van elrejtve.* Tokaj-hegyaljai zsidó temetők. Európa, Budapest
- ŽIDOVI NA TLU JUGOSLAVIJE (1988). S. n., Zagreb

Levéltári források

ZENTAI TÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR
F: 607 Ókanizsai Izraelita Hitközség (1802–1934)